

Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 12.093.003 у Маріупольському державному університеті
доктору історичних наук, професору
Лисак Вікторії Феофанівні

ВІДГУК

опонента, **БАЖАНА Олега Григоровича**, кандидата історичних наук,
старшого наукового співробітника відділу історії державного терору
радянської доби Інституту історії України НАН України на дисертацію

БОНДАРЕНКО Поліни Сергіївни
«ЖІНОЧИЙ ДОСВІД СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ 1930-х рр. (НА
МАТЕРІАЛАХ УРСР)»,

подану до захисту у спеціалізовану вчену раду ДФ 12.093.003 на
здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та
археологія (галузь знань 03 Гуманітарні науки)

Дисертаційне дослідження Поліни Сергіївни БОНДАРЕНКО визначається посиленням за останні роки науковим інтересом до вивчення природи радянського тоталітаризму, феномену сталінізму, причин та характеру політичних репресій, які сприяли утвердженню та функціонуванню командно-адміністративної системи в Українській РСР. Дана наукова робота – це спроба комплексного підходу у визначенні особливостей репресивної політики сталінського режиму у 1930-х роках щодо жінок, звинувачених та засуджених як «вороги народу» та «дружини ворогів народу». Феміністський підхід до аналізу історичного періоду керування Країною Рад Й. Сталіним, дозволяє сфокусуватися на гендерних аспектах каральної політики правлячого режиму, вивчити невільницький досвід українських жінок в радянських таборах та в'язницях, збагатити історичну науку новими конкретними фактами та подіями.

Жіночий досвід доби сталінізму, маловивчений у вітчизняній та зарубіжній історіографії. На сьогодні не дістала належної розробки на сторінках наукових видань жіноче повсякдення в ГУЛАГУ. Певні прогалини у публікаціях існують щодо ґрунтовної характеристики умов утримання у в'язницях і таборах у добу Великого терору, режим праці та виробничі

норми, харчування та дозвілля невольниць. Таким чином, слід вітати спробу дисертанта загострити увагу на вивченні цих та інших маловивчених питань, пов'язаних з репресивними заходами радянської влади стосовно жінок у 1930-ті роки.

Саме це дало підстави Поліні Сергіївні БОНДАРЕНКО цілком слушно визначити актуальність обраної теми. Не викликають заперечень сформульовані мета й завдання дисертаційного дослідження, які насамперед передбачають гендерний вимір сталінських репресій в Українській РСР. Здобувачка досить чітко сформулювала предмет і об'єкт, визначила хронологічні межі дослідження. За верхню хронологічну межу обрано 1939 рік – початок Другої світової війни, що зумовило, на думку дисертантки, суттєві зміни в репресивній політиці сталінського режиму. Однак знаковою подією у зазначений період, яка істотно вплинула на роботу каральних органів була постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» від 17 листопада 1938 року. Нормативний акт верховної влади заборонив радянським спецслужбам проведення будь-яких масових операцій, а органи Прокуратури зобов'язав ретельно і по суті перевіряти обґрунтованість постанов органів НКВС про арешти, вимагаючи у випадках необхідного провадження додаткових слідчих дій або представлення додаткових слідчих матеріалів. Корекція в діяльності правоохоронних органів наприкінці 1930-х рр. отримала назву «Берієвська відлига».

Дисертація написана з використанням оригінальних джерел. Здобувачка сумлінно опрацювала фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Галузевого державного архіву СБУ, що дало змогу проаналізувати особливості організації та використання родинного заручництва у каральній практиці радянської влади у 1930-х рр.

Важливою складовою джерельної бази дослідження єго-документи за допомогою яких авторкою здійснено спробу відтворення особливостей перебування жінок в умовах ув'язнення: арешт, дорога до табору,

перебування у ГУЛАГу. Для цього дослідницею було проаналізовано спогадинаймолодшої з сестер Лесі України – Ізидори Косач-Борисової, української громадської діячки, журналістки Надії Суровцової та інших репресованих українських жінок.

В основу методології покладені принципи історизму та об'єктивності. Помітне місце в «інструментарії» авторки посіли загальноісторичні методи. Одними з основних дослідницьких підходів використані Поліною Сергіївною БОНДАРЕНКО є історико-антропологічний та соціально-культурний, які дозволили у відповідному руслі поглянути на радянське суспільство його структуру, інститути, спосіб життя різних соціальних верств, проаналізувати їхню трансформацію в певних історичних умовах.

Поліна Сергіївна БОНДАРЕНКО намагається максимально широко висвітлити історіографію проблеми. Ґрунтовний аналіз розробки проблеми у науковій літературі демонструє, що дисертантка орієнтується у питаннях розвитку вітчизняної та зарубіжної історіографії, виокремлюючи певні періоди з вивчення політичного феномену сталінізму, добре знайома з регіональними дослідженнями з історії репресій 1930-х рр. на території УРСР, опрацювала наукові праці не тільки з історії України, соціології, політології.

Проте у підрозділі дисертації 1.1. «Історіографія проблеми» дисертантці варто було згадати джерелознавче дослідження Ольги Гранкіної «Репресувати на підставі наказу наркома внутрішніх справ СРСР...» опублікованого на сторінках журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» у 1999 році, яка перша серед вітчизняних істориків узагальнила нищівні наслідки реалізації наказу НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 року, ретельно здійснила класифікацію архівно-слідчих справ заведених на підставі «операції по репресуванню дружин і дітей зрадників батьківщини». Крім того варто було детальніше зупинитися на напрацюваннях казахських вчених Турганбека Алланіязова та Зубайди Сураганової, які стосуються

історії радянських таборів у період Великого терору, споріднених із темою даного дослідження.

У підрозділі 2.1. «Особливості сталінського тоталітарного правління в УРСР» авторка досить детально аналізує тоталітарні практики державного правління, які були впроваджені сталінським керівництвом після «великого зламу» 1929 року. За досить переконливим твердженням автора, державний терор в УРСР у 1930-х рр. став неодмінною ознакою повсякденного життя радянського населення (с. 56). Досить переконливою є запропонована авторкою періодизацією політичних репресій у зазначений період (с. 53).

Опрацювання архівних та бібліографічних джерел дало можливість дисертантці у хронологічному порядку розглянути форми політичних репресій щодо жінок у 1930-х роках (підрозділ 2.2). Можна погодитись з висновком Поліною Сергіївною БОНДАРЕНКО проте, що репресії щодо жіноцтва збігалися із загальною динамікою терору (с. 64), переслідування наприкінці 1920-х – початку 1930-х років були пов'язані з колективізацією на селі та згортанням політики коренізації (с. 64), а лєвова частка серед обвинувачень – «антирадянська агітація» та участь в «контрреволюційних угрупованнях» (с. 60). Принагідно підкреслимо, що дотепер у жодній з узагальнюючих праць не аналізуються статистичні дані щодо репресій проти жінок. Здобувачка провела скрупульозний аналіз оперативно-статистичної звітності радянських органів держбезпеки (фонд 42 Галузевого державного архіву СБУ) для встановлення реальної картини покарань жінок за «вчинені політичні злочини» (с. 120).

Авторка зауважує, що у поле зору репресивних органів радянської влади потрапляли жінки різних категорій, незалежно від території проживання, віку, національності, соціального статусу тощо (с. 120). Проте у дослідженні немає згадки про жінок, які зазнали переслідувань за релігійні переконання.

Високої оцінки заслуговують авторські напрацювання щодо висвітлення обставин спецоперація органів НКВС проти дружин і дітей

«зрадників батьківщини» у серпні 1937 р. – 1938 р. (підрозділ 2.3). Детально в роботі описано механізм покарання за сімейною ознакою (с. 85-102).

У підрозділі 2.4. дисертації на основі кримінально-слідчих справ Цилі Заславської було реконструйовано біографію жінки та розглянуто особистісний вимір репресій. Авторка звертається до особистого трагізму керівника Київського заводу «Київкаучук» Цилі Заславської, її внутрішнього конфлікту між щирою «радянськістю» і різким несприйняттям офіційного курсу після 1946 року. На основі кримінальних справ Цилі Заславської дисертантка ідеально простежує розвиток тих протиріч радянської суб'єктності, які сьогодні викликають такий великий суспільний інтерес.

Досліджуючи у третьому розділі жіноче повсякдення в ГУЛАГУ (с.123-177), авторка крізь призму офіційних документів та особистих спогадів колишніх невольниць докладно висвітлює різні сторони табірної повсякдення. У дослідженні ретельно змальовано умови праці ув'язнених жінок, житло, існуючі виробничі норми, харчування в місцях позбавлення волі. Значну увагу автор зосереджує на описі важких випробувань, які зазнавали жінки під час ув'язнення, у ході етапування та у ГУЛАГу. Не викликає серйозних зауважень виклад матеріалу про перебування жінок у в'язниці. Однак не погоджуємося з тезою автора: «зазвичай, заарештованих відправляли до в'язниць за місцем проживання й арешту» (с. 123). У добу Великого терору ув'язнених доправляли у місця дислокації міжрайонних оперативно-слідчих груп НКВС УРСР. У роботі розкриваються ефективні жіночі способи пристосування, виживання та протидії табірній адміністрації (с. 145-146), однак досить побіжно згадується про гуртування жінок у національні спільноти-земляцтва (с. 169).

Приємне враження справляють додатки до дисертації. Аналіз змісту анотації засвідчує її відповідність викладеним в тексті дисертації основним положенням. Анотація не включає в себе ідей і положень, які відсутні в основній частині дисертаційного дослідження. Текст дисертації і анотація оформлені до вимог визначених міністерством освіти та науки України.

Фактів порушення здобувачкою академічної доброчесності не виявлено. На всі використані в роботі джерела інформації є посилання.

Належна ступінь наукової новизни підтверджується чисельними публікаціями, серед яких: 1 стаття у виданні країни ЄС (Болгарія) та 5 статей в наукових фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз; 14 тез доповідей, озвучених на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях та опублікованих у відповідних збірниках. Усі публікації пов'язані з темою дисертації та розкривають її зміст.

Висловлені у «Відгуку» роздуми і зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації. Дисертація «Жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. (на матеріалах УРСР)» є цілісним завершеним науковим дослідженням, відповідає спеціальності 032 Історія та археологія (галузь знань 03 Гуманітарні науки) та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 261 від 23 березня від 3 квітня 2019 року), Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 167 від 6 березня 2019 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 979 від 21 жовтня 2020 р.), а **Поліна Сергіївна БОНДАРЕНКО** заслуговує на присудження їй ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Опонент –
кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу історії державного терору
радянської доби Інституту історії України
НАН України

Підпис Олега БАЖАНА засвідчую:

Інститут історії України
Ідентифікаційний код 05416995
Олег БАЖАН
СЕКРЕТАР